

מבחן הולם למערכת המשפט

בניגוד לטענות שנשמעו, תכליתו של עקרון ההלימה שעונן בתיקון 113 לחוק העונשין אינה להביא להחמרה ברמת הענישה אלא לאחידות בענישה, תוך שמירה על עקרון הענישה האינדיבידואלית. מבחנה של מערכת המשפט והצלחתו של המודל התאורטי תלויים באופן שבו יישמו בתי המשפט את התיקון לחוק

עמי קובו

עתידיות ואינה מתימרת לשפר את פני החברה או לתקן את אורחות העברייך, אלא להשיב לנאשם כג' מולו. לפי גישה זו, הענישה נובעת מעיקרון מוסרי של צדק. הענישה צופה פני עבר אל העבירה שני' עברה, והעונש מבטא את הגינוי שהחברה רוחשת לעבירה ולאשמו של הנאשם. לפי גישתו של קאנט, ענישת העברייך היא חובה מוסרית, והצידוק לכך הוא כי הלה פשע. מידת העונש צריכה להיות כמי' דת הפשע; אי אפשר להצדיק ענישה לפי התועלת שיכולה לצמוח ממנה לחברה, ואף אי אפשר להטיל עונש כאמצעי להשגת טוב אחר.

התאוריה התועלתנית, לעומת זאת, היא תאוריה מוסרית שנועדה להגשים מטרות חברתיות עתידיות, בדגש על הפחתת הפשיעה העתידית ועל המאבק בע' ברינות. הענישה צופה פני

תיקון 113 לחוק העונשין עיגן את עקרון ההלימה כשיקול המנחה בענישה, ובכך קיבלה ההלימה את הבכורה מבין כל שיקולי הענישה. ברשימה זו אנסה להבהיר את מהותו של עקרון ההלימה ואת ההצד' קות לכך שזכה בבכורה.

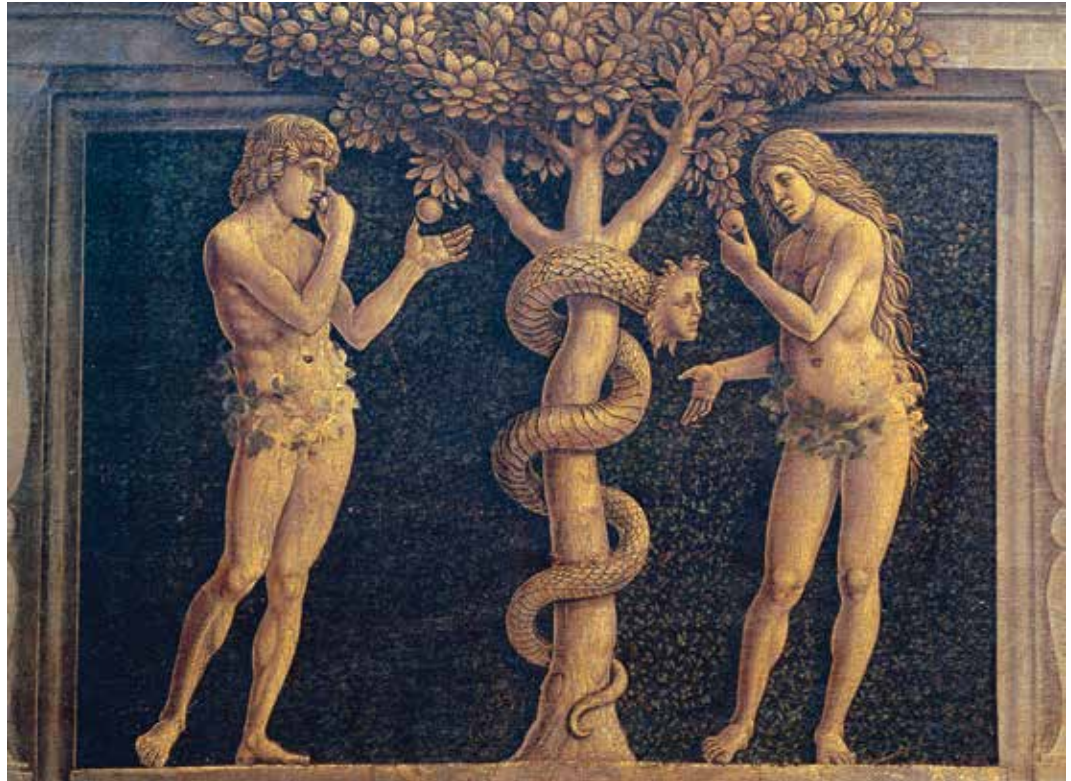
תאוריות של ענישה - גמול ותועלתנות

אפשר לחלק את שיקולי הענישה לשתי קב' צות מרכזיות שביסוד כל אחת מהן תאוריה מצדיקה. האחת, תיאוריית הגמול מבית מדרשם של עמנואל קאנט וגיאורג פרידריך הגל. השנייה, תאוריה תועלת' נית מבית מדרשם של ג'רמי בנת'ם וג'ון סטיוארט מיל. תאוריית הגמול רואה את הענישה כשיקול מוסרי-פי' לוסופי ולא תוצאתי. הענישה אינה באה להשיג תכליות

ד"ר עמי קובו, שופט בית משפט השלום בפתח תקווה

אפשר ליישם את עקרון ההלימה בדרך שויונית ובדרך מפלה, בדרך מידתית ובדרך של החמרה בלתי מוצדקת. הטיות בשיפוט על פי רוב אינן מודעות, ולכן שום תאוריה לבדה אינה יכולה להבטיח תוצאה צודקת

צמצום העבריינות. ואולם בכל הנוגע לשאלת העונש הראוי, הרי שהתשובה צריכה להתקבל מתוך שיקור לי הלימה וגמול (H.L.A. Hart, **Punishment and Responsibility** pp.1-27 (1968) (להלן: הארט) ראו גם רות קנאי, "היחס בין מטרות הענישה ושיקולי הענישה לשיקול הדעת של השופט בקביעת העונש, **מחקרי משפט** י, 39, 41 (1993)).

תיקון 113 לחוק העונשין - קביעת עקרונות הענישה וההיררכיה ביניהם

קודם שנחקק תיקון 113 לחוק העונשין לא הייתה היררכיה ברורה בין שיקולי הענישה. כל שופט היה רשאי לאזן בין שיקולי הענישה השונים כראות עיניו. תיקון 113 הגדיר בסעיף 40 א' כי מטרתו "לקבוע את העקרונות והשיקולים המנחים בענישה, המשקל שיש לתת להם והיחס ביניהם". התיקון, ברוח המלצות ד"ח הוועדה לבחינת דרכי ההבניה של שיקול הדעת השיפוטי בגזירת הדין (ועדת גולדברג) (רג) (1997), קבע את עקרון ההלימה כעיקרון המנחה בענישה. זהו "כוכב הצפון" של שיקולי הענישה

עתידי. מטרת המשפט הפלילי היא הכוונת התנהגות, ובכלל זה הגנה על שלום הציבור (מניעה), הרתעה אישית, הרתעת הרבים ושיקום. עונש הוא מעשה רע המנוגד למוסר, ומותר להשתמש בו רק כדי למנוע רע גדול יותר. הרתעת הכלל היא המטרה העיקרית של הענישה, שהיא "אלמלא מוראה של מלכות, איש את רעהו חיים בלעו" (מסכת אבות ג ב). עברייני מפיק מן העבירה רווח, שלל וסיפוק, ולכן אם הרווח הצפוי לו אינו עולה על תוחלת העונש הצפוי, בשקלול חומרת העונש והסתברותו, העברייני יירתע מביצוע העבירה. הענישה אינה צריכה לספק את תחושות הזעם והנקמה של הציבור (ש' ג' שהם, ג' שביט, ג' קאבאליון ות' עינת בספרם "עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה", עמ' 86-126 (2009) (להלן: עבירות ועונשים)).

סבורני כי דרך המלך ליישב את שתי התאוריות האמורות היא בדרכו של הארט, אשר מבחין בין שתי שאלות נפרדות: האחת היא ההצדקה הכללית למוסד הענישה, והשנייה היא שאלת העונש הראוי במקרה קונקרטי. בכל הנוגע לשאלה הראשונה, הרי שההצדקה המרכזית לענישה היא תועלתנית, ובפרט

גולדברג, עמ' 10, פסקה 9). סבורני כי בחירתו של המחוקק להשתמש במינוח של הלימה ולא של גמול, כמו גם ניסוחו של העיקרון בחוק, שמים את הדגש על הפן השני, קרי: ההתאמה והפרופורציה.

כפי שמסביר הארט, עונש חמור מאוד בגין עבירה פחותה עשוי להרתיע מפני ביצועה, אך ברור לכל שהדבר שגוי. זאת לא משום שלכל עבירה יש עונש "טבעי" למידת הפגם המוסרי שבה (כפי ש"גמולנים" מסוימים יטענו), ולא משום שהסבל שייגרם מהעונש החמור יהיה גדול יותר מהתועלת שתצמח מהטלתו (כפי שתועלתנים מסוימים יטענו), אלא בשל העיקרון המנחה של פרופורציה בסולם חומרת הענישה (הארט, בעמ' 25).

הצדקה להענקת הבכורה לעקרון ההלימה

כאמור, תיקון 113 קבע את המדרג בין שיקולי הענישה כך ששיקול ההלימה זכה בבכורה, ואחריו ניצבים השיקולים התועלתניים. נראה כי קיימת הצדקה לבחירה זו של המחוקק. כפי שמציינים שהם, שביט, קאבאליון ועינת בספרם עבירות ועונשים (עמ' 94), קיימים מספר נימוקים התומכים בהעדר דפת תאוריית הגמול: העונש משיקולי הלימה נוגע לעבירה ולמידת אשמו של הנאשם, אך לא לנתר ניו האישיים שאינם רלוונטיים לאשמו, וכך מדריך את האזרח ואת העבריינין בכוח בדבר מידת חומרת האיסור שבהתנהגות מסוימת. ההלימה מבטיחה זיקה הולמת בין העבירה ובין העונש, מגבילה את חומרת העונש ואוסרת ענישה יתרה.

עקרון ההלימה עולה בקנה אחד עם ערך השוויון בפני החוק ונגזר מערך זה. יתרון מרכזי של שיקול ההלימה על פני השיקולים התועלתניים טמון בכך שיש בו כדי למנוע פערי ענישה בלתי סבירים ולהגביר את צפיות הענישה. מוכרת לכל התופעה שבה בעבירה מסוימת ובנסיבות דומות יש בנמצא גזרי דין אשר יוצרים מנעד רחב של עונשים שונים. תכלית מר-

שה, כהגדרתו של השופט אליקים רובינשטיין בע"פ 1523/10 פלונית נ' מדינת ישראל (8.4.12). עם זאת, מובן כי התיקון מעניק משקל רב אף ליתר שיקולי הענישה, ובכך אימץ המחוקק הישראלי מודל מעורב רב אשר מאזן בין שיקולי הענישה השונים. במסגרת ההיררכיה, לאחר ההלימה, ניתן מקום מרכזי לשיקולי השיקום וההגנה על שלום הציבור. בתחתית הסולם ניצבים שיקולי ההרתעה האישית והרתעת הרבים, שאינם מאפשרים חריגה ממתחם העונש ההולם, וכוחם מוגבל בגדריו של המתחם. בכך הג' דיר המחוקק את ההיררכיה בין שיקולי הענישה לפי הסדר הבא: הלימה, שיקום, הגנה על שלום הציבור, ולבסוף הרתעה אישית והרתעת הרבים. מבחינת עקרונות הענישה שמנה המחוקק, שיקול ההלימה הוא שיקול גמולי, ואילו יתר השיקולים שהוזכרו הם תועלתניים.

הלימה מהי

הגדרת המילה "הלימה" במילון אבן שושן היא "התאמה". תוכנו של עקרון ההלימה בחוק נקבע בדרישה ל"קיומו של יחס הולם בין חומרת מעשה עבירה בנסיבותיו ומידת אשמו של הנאשם, ובין סוג ומידת העונש המוטל" (סעיף 40 ב' לחוק העונשין). הגמול הוא שכר, שילומים בעד מעשה. "אוי, לְרָשָׁע רָע: כִּי־גְמוֹל יִדְיוֹ, יַעֲשֶׂה לוֹ" (ישעיהו ג יא). להלימה שני פנים המשלמים זה את זה: האחד הוא במר בן של גמול, לתת לרשע רע כרשתו, שבו העיקרון משקף את סלידת הציבור ממעשה העבירה ומבטא את מורת הרוח החברתית מהפגיעה בערכים חברתיים (דו"ח ועדת גולדברג, עמ' 10, פסקה 8). השני הוא ההתאמה והפרופורציה בין חומרת מעשה עבירה ובין העונש שייגזר על הנאשם. ככל שמעשה העבירה חמור יותר מבחינת מאפייני העבירה ומבחינת אשמו של הנאשם, כך העונש צריך להיות חמור יותר, ולהפך. לכן הטלת עונש חמור בעבירות שאינן חמורות אינה מקיימת את עקרון ההלימה (דו"ח ועדת

המחוקק הגדיר את ההיררכיה בין שיקולי הענישה לפי הסדר הבא: הלימה, שיקום, הגנה על שלום הציבור, ולבסוף הרתעה אישית והרתעת הרבים. שיקול ההלימה הוא שיקול גמולי, ואילו יתר השיקולים שהוזכרו הם תועלתניים

**להלימה שני פנים
המשלימים זה את זה: האחד
הוא במובן של גמול, השני
הוא ההתאמה והפרופורציה
בין חומרת מעשה עבירה ובין
העונש שייגזר על הנאשם.
השימוש של המחוקק
במינוח של הלימה וניסוחו
של העיקרון בחוק שמים את
הדגש על הפן השני**

כזית של התיקון היא לה-
תמודד עם תופעה של פערי
ענישה בלתי סבירים במקרים
דומים, אשר פוגעים ב-
וויון ובתחושת הצדק (הצעת
חוק העונשין (תיקון מס' 92)
(הבניית שיקול הדעת השי-
פוטי בענישה), תשס"ו-2006,
ה"ח הממשלה 241, 446). עוד
נועד התיקון לגרום לכך שה-
ענישה תהיה בזיקה הדוקה
יותר למעשה העבירה ולמי-
דת אשמו של הנאשם, ופחות
תלויה בזהותו של הנאשם

ובוודאי שלא תלויה בזהות השופט ובתפיסת עול-
מו האישית (אלוהו מצא, "מהפכת העונשים", עורך
הדין, עמ' 10 (יולי 2012)).

השיקולים התועלתניים עשויים לתרום למנעד
הרחב בענישה. כך לדוגמה, ההרתעה עשויה להוביל
לענישה חמורה מאוד בשל התחשבות בהסתברות
התפיסה של העבריין. כלומר, כדי שתוחלת התוע-
לת של העבריין מביצוע העבירה תהיה שלילית, הרי
שאם סיכויי התפיסה נמוכים מאוד, קיימת הצדקה
להחמרה משמעותית עד מאוד בענישה, ללא התא-
מה לחומרת המעשה. באופן דומה, שיקול השיקום
עשוי להוביל לענישה קלה מאוד עד כדי ויתור כליל
על הענישה. במקרים ששיקולי ההרתעה והשי-
קום מתנגשים, לעיתים עשוי בית המשפט להעדיף
את השיקול הראשון ולעיתים את השני, והבחירה
ביניהם אינה נסמכת על עקרונות ברורים אלא על
תחושת הצדק של בית המשפט. יש בכך כדי להוביל
לפערי ענישה בלתי סבירים ולפגוע בשוויון. בה בעת
נפגע עקרון הצפיות בענישה, וזאת הואיל והצדדים
מתקשים להעריך מראש באיזה מסלול יבחר בית
המשפט, ומה המשקל שיעניק לכל שיקול.

הלימה, לעומת זאת, עולה בקנה אחד עם שוויון
בענישה, ואחידותה במובן זה שבגין מעשים דומים
יש להעניש באופן דומה. במקרים רבים קשה לקבוע
באופן מוחלט מהו העונש הראוי לעבירה מסוימת
בנסיבותיה. לעומת זאת, קל יותר לקבוע את העו-
נש בהתבוננות יחסית על מקרים דומים, תוך הצבת
כל מקרה במקום הראוי לו על גבי סולם הענישה

(אורן גזל-אייל, "מתחמים
לא הולמים: על עקרון ההלי-
מה בקביעת מתחם העונש
ההולם", משפטים על אתר
1, 6 (2013)). עם זאת מובן
כי לא רצוי ליצור סולם טכני
אשר יצמצם מאוד את שיקול
דעתו של בית המשפט, בדר-
מה ל-sentencing guidelines
בארצות הברית (בוועז סנג'רו,
"מי מעוניין במאסרים מרר-
בים וממושכים יותר? על
הצעת חוק העונשין (תיקון:
הבניית שיקול הדעת השי-

פוטי בענישה), תשס"ה-2005", עלי משפט ה', 247,
260-263 (2006)). לכן שיקול ההלימה עשוי להכתיב
גבולות ברורים לענישה, ובכך אף להגביר מראש את
האחידות, את הבהירות ואת הצפיות, וכך אף לתרום
בעקיפין להרתעה. בכך עקרון ההלימה הוא נגזרת של
עקרון השוויון, שהוא רכיב מרכזי בעשיית צדק, ומ-
עניק לבית המשפט כלים טובים יותר לקביעת העונש
בלי לפגוע בעקרון הענישה האינדיבידואלית. ואולם
כפי שיובהר להלן, הדבר תלוי באופן שבו יישם בית
המשפט את עיקרון ההלימה.

ההלימה גם עולה בקנה אחד עם תכליות של מני-
עת שרירותיות, משוא פנים והפליה של קבוצות
מוחלשות בחברה, לרבות מניעת הפליה מטעמי
גזע ודת. שיקול ההלימה, שהוא יסוד מרכזי בקבי-
עת מתחם העונש ההולם, שם את הדגש על חומרת
העבירה ועל מידת אשמו של הנאשם במובחן מנסי-
בותיו האישיות שאינן רלוונטיות לאשמו, ובכך הפך
את המתחם - כמו אלת הצדק - לעיוור לגזעו ולדתו
של הנאשם. ההלימה אפוא עשויה למזער את החשש
להפליה, גם אם בלתי מודעת, מצד בית המשפט.

כמו כן, בהפעילו את עקרון ההלימה נסמך בית
המשפט יותר על עובדות מוכחות ופחות על השע-
רות. התועלתנות, אשר צופה פני עתיד, תלויה בהער-
כות בית המשפט כלפי אירועים עתידיים. יכולתו של
בית המשפט להעריך את הסיכוי שהנאשם ישתקם או
שהעונש ירתיע אותו או את הציבור מוגבלת במידה
רבה, ואין בידי בית המשפט כלים מספקים לניבוי
התוצאות הצפויות של העונש המוטל. לפיכך, ככל

הקושי העיוני הרב ביותר בשיקולים התועלתניים טמון בשיקול הרתעת הרבים שבו מוטל על הנאשם עונש למען יראו וייראו. גישתו של עמנואל קאנט בספרו "הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות" (תרגום מ' שפי, עמ' 92-93, מהדורת תשס"ג) היא שאדם הוא תכלית בפני עצמה ואינו בגדר אמצעי, כדבריו: "האדם וכל יצור בעל תבונה בכלל ישנו בתור תכלית לעצמה: לא רק אמצעי הוא, שרצון זה או אחר יוכל להשתמש בו כחפצו". תפיסה זו עולה בקנה אחד עם תפיסתנו המודרנית בדבר כבוד האדם. גם העמדה בדו"ח ועדת גולדברג היא שספק אם החמרה בעונש לשם הרתעה כללית מתיישבת עם חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (דו"ח ועדת גולדברג, עמ' 12).

לפיכך יש עדיפות לעיקרון ההלימה, אשר אינו תלוי בהוכחה אמפירית והצדקתו היא פנימית ומר-סרית, ללא צורך בהשגת מטרות חיצוניות וללא עשיית שימוש באדם כאמצעי להשגת אותן מטרות תוך פגיעה בלתי מידתית בכבודו.

עקרון ההלימה וסוגיית החמרה בענישה

מלומדים רבים הביעו חשש שתיקון 113 בכלל, והק-ביעה שעקרון ההלימה הוא העיקרון המנחה בפרט, ישרתו תכלית של החמרה בענישה. זאת בין היתר משום שעקרון הגמול, אשר מסמל תפיסה של "מידה כנגד מידה", מתקשר ולו אסוציאטיבית להחמרה בענישה. בשל כך השופט אליקים רובינשטיין העלה תהייה אם עקרון ההלימה נועד מלכת-חילה להוביל להחמרה בענישה (ע"פ 8641/12 סעד נ' מדינת ישראל (5.8.13)). ואכן, יש יסוד לסברה כי בין יוזמי התיקון היו מי שביקשו להביא להחמרה בענישה. ברם דו"ח ועדת גולדברג מציין במפורש כי "אין מטרתו של עקרון ההלימה להביא להחמרה לשם החמרה בענישה" (דו"ח ועדת גולדברג, עמ' 10). בנוסף, סח החוק שהתקבל בחר המ-חוקק שלא להציב את החמרה בענישה כמטרה (חגית

שבית המשפט עוסק יותר בהערכה, שלא לומר ניהוש, ופחות בעובדות, כך פערי הענישה גדולים יותר והחשש משגיאות גדול יותר. לעומת זאת, בהלימה, אשר צופה פני עבר, בית המשפט יודע בוודאות שמ-עבר לספק סביר שהנאשם עבר את העבירה וכן את הנסיבות המחמירות הקשורות בביצועה, ולכל הפחות במאזן הסתברויות את הנסיבות המקלות הקשורות בביצועה. במובן זה ההלימה צועדת על קרקע יציבה יותר. מובן שתיתכן מחלוקת בשאלה מהו העונש ההולם, ובהקשר זה לא קיימות עובדות מוכחות אלא מדובר בהחלטה שיפוטית ערכית.

הצדקת עקרון ההלימה אף אינה תלויה בהוכחה אמפירית, וזאת במובחן מהעקרונות התועלתניים. כלומר, כדי להצדיק ענישה למטרות של הרתעה או שיקום, על בית המשפט להשתכנע שיש בענישה כדי לשקם את העבריין או ליצור הרתעה. מחקרים רבים מעמידים בספק את יעילות ההרתעה (אורן גזל-אייל ורותי לזר, "ההשלכות הצפויות לעונשי מוצא", **חוגים** ג' 41, 70-68 (2011)). זאת בפרט בעבירות אימפולסיביות, במובחן מעבירות אינסטרומנט-ליות (עבירות ועונשים, 126-113). ברוב המכריע של המחקרים האמפיריים לא נמצא קשר בין שני נויים ברמת הענישה ובין רצידיביזם ורמת פשיעה, במובחן משאלת הוודאות בענישה. גם הנחת הר-ציונליות שבבסיס התאוריה התועלתנית מוטלת בספק, ואף יעילותו של שיקום הוטלה בספק במחקרים רבים. בחלק מן המחקרים בעבר הייתה המ-סקנה ש"שום דבר לא עובד" – nothing works, כלשון דו"ח מרטינסון האמריקאי. המחקרים אשר הטילו ספק ביעילות שיקולי הענישה אף הביאו חלק מן המלומדים למסקנה מרחיקת לכת שאין שום טעם בענישה (אברהם טננבוים, "הגישה האבול-סיוניסטית: האם הגיעה העת לבטל את הענישה הפל-לית?", **שערי משפט** ב 261 (2001)).

תיקון 113 קבע את המדרג בין שיקולי הענישה כך ששיקול ההלימה זכה בכורה, ואחריו ניצבים השיקולים התועלתניים. נראה כי קיימת הצדקה לבחירה זו של המחוקק. ההלימה מבטיחה זיקה הולמת בין העבירה ובין העונש, מגבילה את חומרת העונש ואוסרת ענישה יתרה

לרנאו וישי שרון, "שמונה הכרעות ערכיות בחקיקת חוק הבניית שיקול הדעת השי- פוטי בענישה", **הסניגור** 183 (2012); ראיון עם יו"ר ועדת חוקה חוק ומשפט חה"כ דוד רותם, **עורך הדין**, עמ' 97 (יוני 2013)). גם בחירת המחור- קק במונח "הלימה", המשקף משמעות של התאמה ופרר- פורציה, חלף המילה "גמול", מדגישה זאת.

מבחן היישום

למרות כל האמור לעיל, ההיסטוריה המשפטית מלמדת שאין בקביעת עיקרון זה או אחר משום ערובה לתוצאה ראויה. המשפט האמריקאי אימץ מודל צדק גמולי, ונמתחת ביקורת רבה על יישור- מו בדרך מפלה, תוך החמרה בלתי מוצדקת בעני- שה. אפשר אפוא ליישם את עקרון ההלימה בדרך שוויונית ובדרך מפלה, בדרך מידתית ובדרך של החמרה בלתי מוצדקת. הוא הדין למודל תועלתני או מעורב. הטיות בשיפוט על פי רוב אינן מודעות, ולכן שום תאוריה לבדה אינה יכולה להבטיח תוצאה צודקת. התבוננות ריאליסטית על המשפט מובילה

התועלתנות, אשר צופה פני עתיד, תלויה בהערכות בית המשפט כלפי אירועים עתידיים. יכולתו של בית המשפט להעריך את הסיכוי שהנאשם ישתקם או שהעונש ירתיע אותו או את הציבור מוגבלת במידה רבה. במובן זה ההלימה צועדת על קרקע יציבה יותר

למסקנה שלא בהכרח הע- קרונות הם שמכתיבים את התוצאה. לפיכך מבחנה של מערכת המשפט בישראל הוא באופן שבו בתי המשפט יישמו את התיקון לחוק.

סוף דבר

בסיכומי של דבר נראה כי בחירת המחוקק בשיקול ההלימה כעיקרון מנחה נס- מכת על תפיסה ערכית, אשר עולה בקנה אחד עם ערכי היסוד של השיטה ובהם כבוד

האדם וחירותו, שוויון מהותי בפני החוק, אחידות, בהירות ומניעת שרירותיות בענישה. שיקול ההלי- מה מאפשר לבית המשפט לצעוד על קרקע יציבה בגזירת הדין, בלי להסתמך על השערות ועל הערכות אשר עלולות להתברר כבלתי מבוססות, ואשר בחי- נה אמפירית שלהן מטילה ספק בכוננותן. תכליתו של עקרון ההלימה אינה להביא לשינוי ברמת הע- נישה אלא לאחידות בענישה, תוך שמירה על עקרון הענישה האינדיבידואלית. ואולם הצלחתו של המור- דל התאורטי תלויה בדרך שבה בית המשפט יישם אותו, ועל כך ימים יגידו.

...במסגרת הנתחמת על פי הלכת פלוני, יש להביא בחשבון גם שיקולים שאינם רלבנטיים עתה בקביעת מתחם הענישה ככזה, בהיותם מוגדרים על פי תיקון 113 "כנסיבות שאינן קשורות בביצוע העבירות" (אורן גזל, עורך הדין, אוקטובר 2013, עמ' 72). לפיכך עולה השאלה האם הלכת פלוני עומדת כיום בסתירה לתיקון 113. נראה שהתשובה לכך – שלילית (עיינו: אורן גזל – עורך הדין, שם שם)

(השופט חנן מלצר, ע"פ 512/13, ניתן ביום 4.12.13)

הכותב מבקש להודות לנשיא דוד חשין, לפרופ' אורן גזל- אייל, לפרופ' בועז סנג'רו, לפרופ' יורם רבין, לפרופ' קנת מן, לד"ר יואב ספיר, לד"ר חגית לרנאו, לד"ר יניב ואקי, לשופט ד"ר אברהם טננבוים ולשופטת תמר בר-אשר צבן על הערותיהם המועילות. תודה אף לרות חדד-ישעיהו, למצדה מצלאוי ולאסתר סמו בר-אילן על העזרה במחקר